

מבחר הצעות דיסקטית להוראת מאפייני תופעת הלאומיות המודרנית והתנועות הלאומיות באירופה במאה ה-19

חברו: יעל אהוד-קרני, שלומית גולדשטיין, עתליה חיימוביץ, ד"ר אורנה מרקוס בן-צבי, יובל קוברסקי, ד"ר אהובה שלר

שיעור פתיחה- הצגת נושא הלאומיות

א. עריכת השוואה בין מפת אירופה לאחר קונגרס וינה (1815) לבין מפת אירופה לאחר מלחמת העולם הראשונה.¹

מהו ההבדל העיקרי בין שתי המפות? מה גרם לשינויים במפת אירופה?

❖ בשלב הראשון של הוראת הנושא יש להדגיש שההבדל נובע מהלאומיות השואפת להקמת מדינות-לאום עצמאיות. רעיון זה מומש באמצעות ניהול מאבקים ממושכים.

ב. משפטי מפתח להצגת נושא הלאומיות - מומלץ לתת בידי התלמידים את ההיגדים הבאים ולהשתמש בהם בעת הוראת נושא הלאומיות.

הלאומיות התפתחה ברוב ארצות אירופה במהלך המאה ה-19.

הגדרת מסגרת הזמן והמקום

מאות מיליונים מאוכלוסיית אירופה עברו מהכפר אל העיר ונקלעו עקב כך לעולם חדש וזר, עולם שהיה שונה מהמסגרות המוכרות אליהן הורגלו ובהן חיו במשך מאות בשנים. לפני המהפכה התעשייתית מסגרות ההתייחסות העיקריות היו: הכפר ומוסדותיו, המשפחה המורחבת, הכנסיה והכומר המקומי, השכבה החברתית-כלכלית עליה נמנו.

ציון התהליכים המרכזיים שעברה אוכלוסיית אירופה

תהליכי התיעוש והעירור יצרו מעמדות חדשים וגרמו להתרופפות ואף לפירוק המסגרות החברתיות הקיימות. הלאומיות שימשה מסגרת תומכת למליוני אירופיים במדינות השונות במקום המסגרות שהתפרקו, תנועות הלאומיות הצליחו להעניק לאנשים תחושת השתייכות והזדהות עם יעדיהן ודרכי מאבקן.

הלאומיות משמשת כמסגרת השתייכות חדשה

המאפיינים של הלאומיות המודרנית כתופעה חברתית, תרבותית ופוליטית² (4 ש')

הלאומיות היא תופעה היסטורית שצמחה במאה ה-19 באירופה, בעקבות שינויים ותהליכים שהתרחשו במאות ה-18-19. התודעה הלאומית העניקה לאנשים שאיבדו את זהותם, רגש של השתייכות ומוקד של הזדהות.

א. מהם המאפיינים, המרכיבים של הלאומיות המודרנית? יש למיין את המאפיינים של הלאומיות על-פי היבטים חברתיים, תרבותיים ופוליטיים. יש להסביר כיצד תורמים מאפיינים אלו ליצירת אחדות בקרב בני הלאום, ולשמירה על ייחודו של הלאום ביחס לקבוצות אחרות.

¹ ניתן להעזר במפות המופיעות בכל ספרי הלימוד עפ"י סדר הא"ב: לילך- עמ' 34, 54; מט"ח - עמ' 26, 43; שזר- עמ' 31, 53; רכס- עמ' 24, 64.
² פירוש מופיע בנספח "מהי תופעת הלאומיות" בעריכתו של יובל קוברסקי.

- ❖ מן ההיבט הפוליטי- הלאומיות מערערת על הלגיטימיות של מוקדי הכוח הקודמים-שושלות המלוכה, האצולה והכנסייה, ודורשת להעביר את מוקדי הכוח והשלטון ללאום. שאיפת הלאום היא לבטא את עצמו בצורה פוליטית, באמצעות הקמת מדינה עצמאית.
- ❖ מן ההיבט החברתי- הלאומיות, המבטאת את תחושת השייכות והנאמנות ללאום, היא מגשרת על פני הבדלים כגון פערים חברתיים, פערים כלכליים ומסורות אזוריות.
- ❖ מן ההיבט התרבותי- הזהות הלאומית מתגבשת בדרך כלל סביב מולדת, אליה קשור הלאום, ובה נוצרה הזהות הלאומית. הלאומיות מחייה מסורות קיימות ומעשירה אותן. תרבות הלאום מורכבת מסמלים, מיתוסים, סיפורים, שפה, זיקה לדת, זיכרון היסטורי, טיפוח אתרי זיכרון, שירים, תלבושות מסורתיות, מאכלים.

ב. מהם כיווני ההתפתחות של הלאומיות במאות ה- 18 – 19?

- ❖ שני כיוונים להתפתחות הלאומיות- הלאומיות האתנית והלאומיות הליברלית-פוליטית. ההבדל ביניהם מתמקד ב'כרטיס הכניסה' ללאום- האם הכניסה היא רק לבני הלאום, על סמך יסודות מולדים, או שההשתייכות ללאום מותנית בציות לעקרונות נרכשים מוסכמים, הפתוחים לכל. ברוב הארצות, במציאות של המאה ה-19, ניתן להצביע על סממנים אתניים וליברליים כאחד.³

הגורמים לצמיחת התנועות הלאומיות באירופה במאה ה-19 ולהתגבשותן⁴ (5 ש')

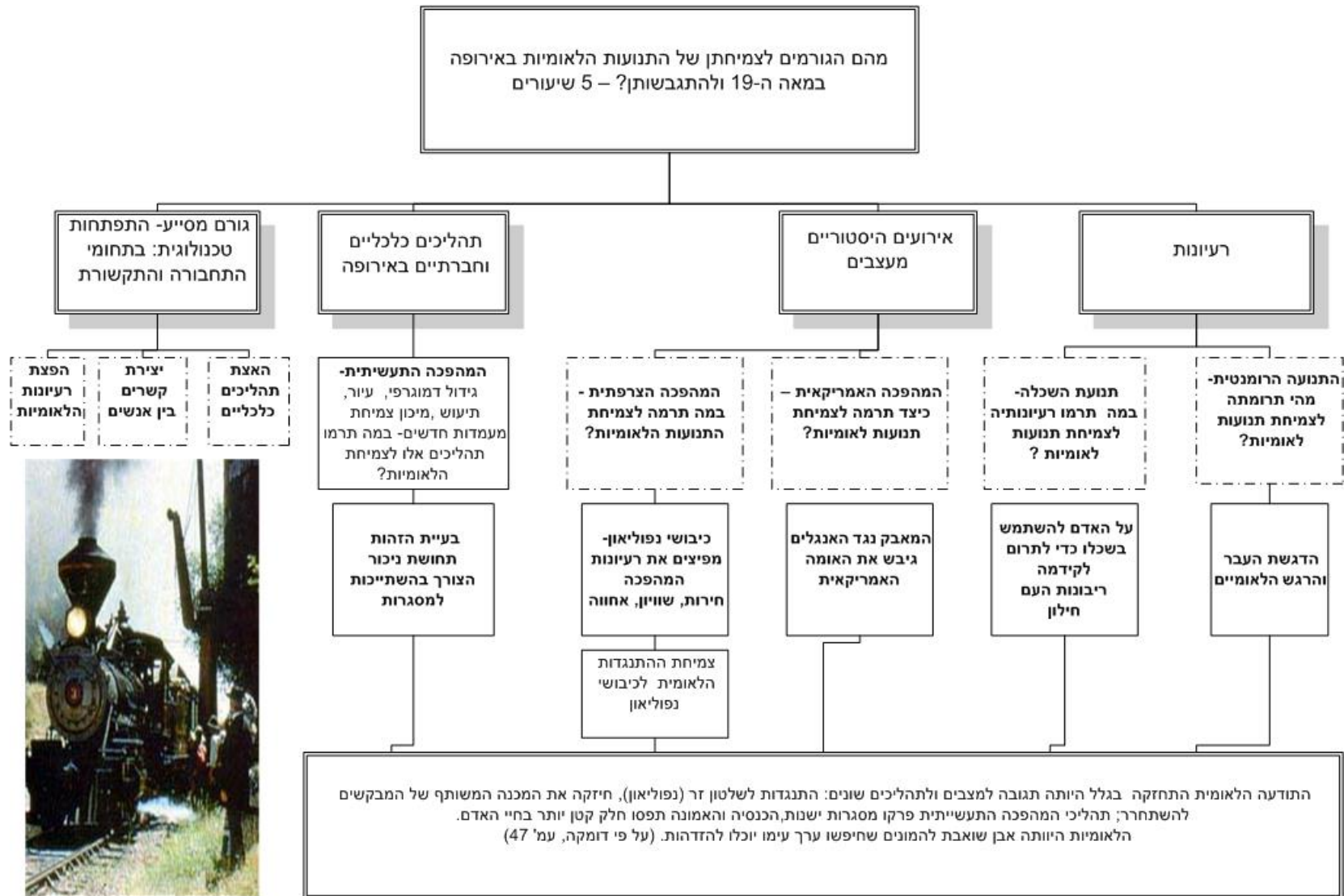
- א. מה היו הגורמים הרעיוניים שסייעו לגיבוש הלאומיות? רעיונות תנועות ההשכלה והרומנטיקה .
- ב. מה היו הגורמים הפוליטיים והמדיניים העיקריים שסייעו לצמיחת התנועות הלאומיות באירופה? השפעתם של המהפכה הצרפתית וכיבושי נפוליאון.
- ג. כיצד הגדירו האנשים את זהותם הקולקטיבית לפני צמיחת הלאומיות במאה ה-19? על פי אזור מגורים, השתייכות מעמדית, דתית, מקצועית, נאמנות למלך או לאדון.
- ד. מהם השינויים שחלו בחיי האנשים באירופה בעקבות המהפכה התעשייתית ותהליכי המודרניזציה? בעקבות הגידול הדמוגרפי ובעקבות תהליכי המיכון והתיעוש, התבצע תהליך העיור וצמחו מעמדות חדשים.
- ה. אלו מסגרות, שהתקיימו בעבר עברו שינוי או נעלמו בעקבות תהליכים אלו? מסגרת הקהילה הכפרית, מסגרות דתיות, סדר המעמדות הקיים.
- ו. מה היתה תחושת האנשים בעקבות שבירתן של מסגרות אלו? אבדן תחושת השתייכות, בדידות, ניכור, חוסר בטחון.
- ז. איזה מענה נתנה הלאומיות, שצמחה באירופה במאה ה-19, לשבירת המסגרות ולחלל שנוצר? מסגרת השתייכות, זהות, ערכים, סמלים ותרבות משותפים לבני הלאום.

הערה: אין לתאר את התהליך בכל אחד מן הגורמים שנזכרו לעיל, יש להתמקד בהסבר מהי תרומתו של

כל אחד מהגורמים לגיבוש תופעת הלאומיות ולצמיחתן של התנועות הלאומיות באירופה במאה ה-19.

³ אין להקדיש לנושא זה מעבר לפירוט המופיע בסעיף זה.

⁴ פירוט מופיע בנספח "מהי תופעת הלאומיות", עמ' 3.

המלצה לשני קטעי -מקור ספרותיים להוראת הגורמים לצמיחת התנועות הלאומיות

לפניך שני קטעים מסיפורו של הסופר והמחזאי הרוסי אנטון צ'כוב (1860-1904) "מועקה".
גיבור הסיפור הוא בן- כפר בשם יונה שעובר לעיר סנט. פטרבורג. יונה העגלון הגיע לעבוד בעיר במקום
בנו שמת ממחלה קשה בכפר. במהלך הסיפור מנסה יונה לספר לנוסעיו על מות בנו, אך אלו אינם
מעוניינים או פנויים להקשיב לו.

"...חלף כבר כמעט שבוע מאז נפטר בנו והוא [יונה העגלון] טרם שוחח עם מישהו כיאות על
אודותיו..הרי ראוי היה לספר כיצד חלה הבן, כיצד התענה על משכבו, מה אמר לפני מותו, כיצד
הוציא את נשמתו...בכפר נשארה הבת אניסיה..והמאזין צריך שיתאנח...שישתתף בצער ולשוחח עם
הנשים – עוד טוב מזה. הללו הגם שפתיית הן, די להן, בשתי מילים, ותגענה בכי.

'... ושוב נותר יונה בבדידותו...המועקה שנמוגה לשעה קלה, שבה לשכון בקרבו, והיא לוחצת על
חזהו ביתר שאת. בדאגה מייסרת עוקבות עיניו של יונה אחר הקהל המתרוצץ בשני עברי הרחוב:
האם לא ימצא בין אלפי האנשים הללו גם אחד, שיאות להקשיב לו? אך הבריות אצים לדרכם ואינם
שועים לו ולמועקתו...יגון נורא, תהומי. אילו נבקע חזהו של יונה לשניים, ויגונו היה עולה על
גדותיו, דומה שהיה מציף בו עולם ומלואו!.

לפניך קטע מתוך סיפורו של ויליאם סארויאן (1908-1981); "הספר שנמר מאולף ערף את ראש דודו".
בקטע מתואר אחד מגיבורי הסיפור, מיסאק, הנודד בערי אירופה בחיפוש עבודה.

"דודי המסכן מיסאק נסע למקומות רבים. בווינה..לא מצא עבודה, וכמעט מת ברעב, והאם עלה בדעתו
לגנוב אפילו כיכר לחם אחת? אף פעם. אחר כך נסע לברלין. אה, אין כמו ברלין בכל העולם. וגם
שם דודי המסכן מיסאק כמעט מת ברעב... אה, ברלין, ..עיר אכזרית ממנה קשה למצוא; המון
רחובות, המון בתים, המון אנשים, ואף לא דלת אחת בשביל דודי המסכן מיסאק, לא חדר אחד, לא
שולחן, לא ידיל.

1. הצג את התהליך הקשור למהפכה התעשיתית שמופיע בקטע הספרותי הראשון?
2. בשני הקטעים הספרותיים מתוארות תחושות דומות של הגיבורים. הסבר מהן התחושות של
הגיבורים? מהן הסיבות לתחושות אלו?
3. הסבר איזה מענה עשויה הלאומיות לתת לתחושות הבאות לידי ביטוי בשתי היצירות?

המאפיינים של התנועות הלאומיות שהתגבשו באירופה במאה ה-19⁵ (ש' 2)

"לו נותרה הלאומיות עניין של תודעה בלבד, אולי לא היה בה כדי להשאיר רושם כה עז בהיסטוריה המודרנית. הלאומיות ביקשה לה גם ביטוי פוליטי: המדינה הלאומית. משחדל השליט להיות המגדיר של המדינה וקובע גבולותיה ניסה הלאום לתפוס את מקומו. הלאום ביקש להגדיר את גבולות המדינה על פי המגדיר הלאומי.... במהלך המאה ה-19 נעשו ניסיונות ע"י תנועות לאומיות וע"י אישים להביא לחפיפה בין גבולות המדינה לבין הלאום, ... או לשחרור האומה ע"י מאבק נגד שלטון זר; או להביא לאיחודה של האומה בתחומי מדינה אחת". (אליעזר דומקה, עורך, העולם והיהודים בדורות האחרונים, מרכז זלמן שזר, 1998, חלק א', עמ' 49-47)

- א. מתוך אלו מעמדות כלכליים-חברתיים צמחו תומכי התנועות הלאומיות ומנהיגיהן? המעמד הבינוני מי הנהיג את התנועות הלאומיות? מנהיגים מן הטיפוס החדש.
- ב. מה היו שני מישורי הפעולה העיקריים של התנועות הלאומיות? גיבוש ואיחוד הלאום; הקמת מדינה לאומית עצמאית.
- ג. כיצד פעלו התנועות הלאומיות למימוש שתי המטרות הללו?

סיכום- מהו סוד קיסמן של התנועות הלאומיות- מדוע נענו האנשים לקריאת

המנהיגים הלאומיים בארצות השונות?

הלאומיות קסמה לרבים הודות לשילוב של כמה גורמים:

- ❖ ההשתייכות לתנועות הלאומיות העניקה למצטרפים מוקדי הזדהות חדשים רעיוניים בעיקרם, שהצביעו על כיווני פעולה, אשר העצימו את תחושותיהם והרגשותיהם שהן שותפים למעגלי עשייה אישיים, חברתיים ומדיניים שיקדמו אותם.
- ❖ המנהיגים שהובילו את התנועות הלאומיות קראו להתגבש סביב מסורות מהעבר, שאנשים הכירו והוקירו. בו-זמנית הם השכילו לטפח באנשים את התחושה שבהצטרפותם הם שותפים להגדלת הסיכויים להשתחרר מתחושת חוסר המוצא, אבדן דרך.
- ❖ ההצטרפות חיזקה באנשים את התחושה שהם שותפים ולוקחים חלק בעיצוב עולם מבטיח ופותח אפשרויות רבות עבור הכלל והפרטים השונים.

דפוסי הגשמה של שתי תנועות לאומיות באירופה במאה ה-19 (4 ש')

יש להתמקד בהוראת הנושא בראשי הפרקים הבאים:

- ❖ מהו המצב המדיני - פוליטי בארץ שנבחרה?
- ❖ מי היו הכוחות הפעילים שהניעו את המאבק ומה היתה מטרתם?
- ❖ מהם השלבים העיקריים במאבק הלאומי?
- ❖ אלו גורמים סייעו ואלו גורמים עיכבו את ניהולו של המאבק הלאומי?
- ❖ מה היו תוצאות המאבק?

⁵ פירוט מופיע בנספח "מהי תופעת הלאומיות", עמ' 2.

הערה: בספרי הלימוד שאושרו נכתב על התנועות הלאומיות בארצות הבאות: פולין, יוון, גרמניה, איטליה

מהי לאומיות? הנושא מופיע בספרי הלימוד בעמודים הבאים:

1. בר הלל משה, ענבר שולה, עולם לאומי, לילך, 2008, עמ' 10 – 21.
2. דומקה אליעזר, אורבך חנה, גולדברג צפריר, הלאומיות ראשית הדרך, מרכז זלמן שזר, 2008, עמ' 9 – 10. 16 – 24.
3. טביביאן- אביאלי קציעה, מסעות בזמן, 2008, מט"ח עמ' 10 – 11, 14, 16, 20 – 21.
4. נווה אייל, ורד נעמי, הלאומיות בישראל ובעמים, רכס, 2008, עמ' 7 – 10

המאפיינים של התנועות הלאומיות - הנושא מופיע בספרי הלימוד בעמודים הבאים:

1. בר הלל משה, ענבר שולה, עולם לאומי, לילך, 2008, עמ' 42 - 44
2. דומקה אליעזר, אורבך חנה, גולדברג צפריר, הלאומיות ראשית הדרך, מרכז זלמן שזר, 2008, עמ' 28 - 30
3. טביביאן- אביאלי קציעה, מסעות בזמן, 2008, מט"ח עמ' 24 - 25
4. נווה אייל, ורד נעמי, הלאומיות בישראל ובעמים, רכס, 2008, עמ' 24 – 20

הגורמים לצמיחת התנועות הלאומיות - הנושא מופיע בספרי הלימוד בעמודים הבאים:

1. בר הלל משה, ענבר שולה, עולם לאומי, לילך, 2008, עמ' 22 – 38.
2. דומקה אליעזר, אורבך חנה, גולדברג צפריר, הלאומיות ראשית הדרך, מרכז זלמן שזר, 2008, עמ' 10 – 15.
3. טביביאן- אביאלי קציעה, מסעות בזמן, 2008, מט"ח עמ' 12 – 13, 16 – 19, 24 – 25.
4. נווה אייל, ורד נעמי, הלאומיות בישראל ובעמים, רכס, 2008, עמ' 13 – 25

דפוסי הגשמה של תנועות לאומיות בארצות באירופה במאה ה-19

1. בר הלל משה, ענבר שולה, עולם לאומי, לילך, 2008, עמ' 40, 45, 55-65.
2. דומקה אליעזר, אורבך חנה, גולדברג צפריר, הלאומיות ראשית הדרך, מרכז זלמן שזר, 2008, עמ' 32-38.
3. טביביאן- אביאלי קציעה, מסעות בזמן, 2008, מט"ח עמ' 26-31.
4. נווה אייל, ורד נעמי, הלאומיות בישראל ובעמים, רכס, 2008, עמ' 26, 31-43.

ביבליוגרפיה נוספת:

1. תומפסון, דיוויד, אירופה מאז נפוליאון, (זמורה, ביתן, תל-אביב, 1984), עמ' 108 – 110.
2. דומקה, אליעזר, עורך, העולם והיהודים בדורות האחרונים, מרכז זלמן שזר, 1998, חלק א', 47-49.

נספח: מהי תופעת הלאומיות
 ערך וגיבש: יובל קוברסקי

המטרה היא שבתום לימוד סעיף זה ידעו התלמידים מהם המאפיינים העיקריים של תופעת הלאומיות.

- ❖ הלאומיות כתופעה חברתית – תרבותית העניקה תחושת השתייכות ליחידים רבים שאיבדו את שייכותם וזהותם בעקבות שינויים ותהליכים שהתרחשו במאות ה-18 – ה-19, והיא שימשה עבורם מוקד לזהות.
- ❖ ההתלכדות הלאומית התגבשה, בדרך כלל, סביב טריטוריה שנקראה מולדת. סביב המולדת התגבשו: מסורות, דפוסי פולקלור מגוונים, סיפורים ואגדות עם שהועברו מדור לדור, זיכרונות, הסכמות והסברים לגבי אירועים מעצבים ומכוננים, סמלים, ביטויי שפה משותפת רשמית ומדוברת.
- ❖ במישור הפוליטי התגבשה הדרישה לאחד ולייחד את בני הלאום במסגרת מדינה ריבונית עצמאית.
- ❖ במהלך המאות ה"יח והי"ט התגבשו שני כיוונים להתפתחות הלאומית: האתנית והליברלית. ההבדל ביניהם מתמקד בכרטיס הכניסה לקבוצת בני הלאום; האם הכניסה ללאום היא רק לבני העם על סמך יסודות מולדים או לפי עקרונות נרכשים הפתוחים לכול.
- במאה ה-19 היו ארצות שבהם בלט הכיוון האחד והיו שבהן בלט הכיוון השני אך ברוב הארצות במציאות ניתן היה להצביע על סממנים משני הכיוונים. רק לאחר מלחה"ע ה-I במאה ה-20 ניתן להצביע על ארצות שהלאומיות בהן בטאה את אחד משני הכיוונים באופן מלא ומובהק.
- ❖ יש להבהיר בקיום כלליים את ההבדל בין תופעת הלאומיות לתופעת הלאומנות. תופעת הלאומנות מבטאת מגמה כוחנית וניסיון של לאום אחד להשתלט ולדכא קבוצות לאום אחרות בשם האידיאולוגיה הלאומית שגיבש.

הערה

בגלל מספר השעות המצומצם העומד לרשות המורה אין צורך להרחיב על הנושאים הבאים שתוארו בהרחבה בחלק מספרי הלימוד: לאומנות וגזענות, דרוויניזם חברתי, האימפריאליזם המודרני, סוגיית הלאומיות המדומינת – החייאת מסורת מול המצאת מסורת.

מאפיינים של התנועות הלאומיות שהתגבשו באירופה במאה ה-19

- ❖ המאבק של כל תנועה לאומית הושפע מגורמים ונסיבות מקומיים וכלל אירופאיים כגון: קיומן של אימפריות רב לאומיות, פיצולים מדיניים וכלכליים, קיומו של שלטון זר, עירעור מאזן הכוחות בין מעצמות אירופה.
- ❖ המטרה של התנועות הלאומיות היתה להאבק למען הקמת מדינת לאום עצמאית וריבונית בחבל הארץ שאליו התייחסו כמולדת.
- ❖ התנועות הלאומיות נאבקו להשגת היעדים הבאים: סילוקו של שלטון זר מאדמת המולדת של בני הלאום, איחוד יחידות פוליטיות נפרדות לכלל יחידה לאומית-פוליטית אחת, קביעת שפה רשמית

למדינה, הנהגת מטבע אחיד, ביטול גבולות מכס ואיחוד כלכלי ופוליטי של המדינה שתונהג ממרכז שלטוני אחד, קביעת דגל והמנון לכל בני הלאום.

❖ התנועות הלאומיות שקדו על טיפוח תודעה לאומית בקרב בני הלאום. הן דאגו להאדיר את מורשת העבר המשותף בדרכים מגוונות ושקדו על טיפוח החינוך הלאומי, כדי לחזק ולטפח את הלכידות בין כל בני הלאום (טיפוח המסורות העממיות: פולקלור על תחומי השונים, טקסים, לשון, אהבת המולדת, שירות צבאי כביטוי לנאמנות ללאום). התנועות הלאומיות עוררו את הרצון להיאבק למען הגשמת יעדי התנועה הלאומית.

❖ המנהיגים של התנועות הלאומיות היו, בד"כ, טיפוסי מנהיגים מודרניים שמקור סמכותם לא נבע מהעולם המסורתי. הם היו מנהיגים כריזמטיים, אשר האמינו בכוחם לשנות את המציאות וגיבשו תוכניות לשינוי המציאות בהתאם להשקפת עולמם, תוך גיוס ההמונים.

❖ המנהיגים נשענו במאבקם הלאומי בעיקר על הבורגנות, שהייתה מעמד חברתי וכלכלי, שהתחזק מהשינויים שהתרחשו באירופה במאה ה"ט.

❖ המנהיגים ניהלו מאבקים בדרכים שונות כלפי גורמים חיצוניים ונגד כוחות בארצם שרצו לעכב את השגת יעדיהם – בעיקר כוחות המשטר הישן: המלוכה/ האצולה, הצבא, הכנסייה.

הערה

בגלל מספר השיעורים המצומצם העומד לרשות המורה אין ללמד את תולדות התנועות הלאומיות באירופה במאות ה"ח – י"ט עד למלחמת העולם ה-1, כפי שנושא זה הוצג בהרחבה בחלק מספרי הלימוד.

הגורמים לצמיחתן ולהתגבשותן של התנועות הלאומיות באירופה במאה ה-19

- ❖ השפעת רעיונות תנועת ההשכלה:
  - התביעה מאדם להעז ולהישתמש בשכלו כדי להוביל לקדמה ובכך לשנות את המציאות.
  - ההנחה שלכל בני האדם זכויות טבעיות שוות (לחיים, לחירות ולקניין) שאינן תלויות בחסדי השלטון.
  - שינוי בתפיסת תפקיד השליט ומקור סמכותו (אמנה חברתית וריבונות העם)
- ❖ השפעת התנועה הרומנטית:
  - טיפוח מרכזיות הרגש במניעיהם ודרכי פעולותיהם של בני האדם
  - טיפוח הקשר של בני האדם עם העבר של הלאום באמצעות אגדות עם, מיתוסים, שירה, פולקלור).
- ❖ השפעת המהפכה האמריקאית והצרפתית:
  - דוגמא לעיצוב של משטר חדש המבוסס על האידיאולוגיה של מובילי השינוי.
  - נקבע תקדים להרס "הסדר הישן" ובניית מוסדות שלטוניים השואבים את סמכותם מהעם.
  - הפצת רעיונות המהפכה האוניברסאליים "חרות, שוויון ואחוה" לאזורים אחרים באירופה.

- ❖ כיבושי נפוליון – מצד אחד הפצת רעיונות המהפכה מצד שני כיבוש ודיכוי המובילים למאבק עממי.
- ❖ מגמות החילון שהלכו והתרחבו (ירידת השפעתה ומקומה של הכנסייה כמכוננת בלעדית של חיי הפרט והחברה).
- ❖ השינויים החברתיים – כלכליים (הגידול הדמוגרפי, תהליכי העיור, תהליכי התיעוש), מציאות חדשה ברוב ארצות אירופה והובילו רבים להתנתק ממסגרות מסורתיות.
  - המעבר לעיר הגביר את תחושת הניתוק והניכור בסביבה החדשה. בעקבות מעבר זה התפתחה כמיהה להשתייכות למסגרות שיעניקו זהות ותחושת ביטחון.
  - תהליכי המודרניזציה שסייעו להפצת הרעיונות הלאומיים המודרניים וטיפוח תרבות לאומית לגוניה השונים בקרב שכבות אוכלוסיה רחבות (הכוונה לשינויים העצומים בתחומים: חינוך להמונים, עלייה באחוז יודעי קרוא וכתוב, עיתונות, ספרות, תקשורת ותחבורה).
  - עלית דפוס חדש של מנהיגים שמקור כוחם, השקפת עולמם ודרכי פעילותם התאימו למציאות החדשה שנוצרה במהלך המאה ה-19.